

Często bywa tak, że historia, ważna z punktu widzenia naszej wspólnej tożsamości, ukryta jest w miejscach pozornie nieciekawych i małoistotnych. Takie ich postrzeganie wynika głównie z faktu, że zwykliśmy widzieć tą „ważniejszą” historię w okazałych domach, kamienicach czy pałacach. Ich zewnętrzny splendor zdaje się potwierdzać, że działy się w nich rzeczy istotne lub mieszkały osoby wysoko sytuowane, które odgrywały istotne role w lokalnej społeczności. Inaczej jest w przypadku budynków skromnych, najczęściej drewnianych, często pozbawionych bogatego zdobnictwa, przykrytych eternitem czy papą, niezamieszkałych i z różnych powodów często zaniedbanych. Te nie budzą w nas zainteresowania, często pomijamy je jako mniej istotne.

Ale z punktu widzenia lokalnej mikrohistorii to powszechnie popełniany błąd, którego podbudową jest najczęściej brak wiedzy o przeszłości danego miejsca oraz odpowiedniej waloryzacji jego wartości. Z taką sytuacją mamy do czynienia w przypadku zespołu domów przy ul. Nowowarszawskiej 32, których przeszłość związana jest przede wszystkim (ale nie tylko) z rodziną Herbstów oraz dziejami przemysłu włókienniczego w Białymstoku i regionie.

Przemysł w Skorupach pojawił się już na przełomie lat 50. i 60. XIX w., chociaż – co charakterystyczne – osadnicy pochodzenia niemieckiego osiedlili się tu już znacznie wcześniej. W każdym razie pierwsze informacje na temat funkcjonowania zakładu produkcyjnego w Skorupach pochodzą z lat 60. XIX w. Wówczas pochodzący z Królestwa Polskiego przedsiębiorca Albrecht Adolfa Reich, żonaty z Scharlottą Zofią z Riedlów. Nie wiadomo, kiedy dokładnie Reichowie przybyli na Białostoczczyznę. W latach 20. i 30. XIX w. mieszkali w Ozorkowie (pow. zgierski), gdzie Albrecht pracował jako farbiarz. Tam też urodziły się im dzieci: Maria (1828), później żona Wilhelma Weila, właściciela dóbr Skęczniew, Klara (1829), Adolf (1831), Emilia (1833), później żona Ferdynanda Zülsa, właściciela majątku Chrzętów Wielki, oraz Maksymilian. W 1835 r. Reich założył fabrykę w Supraślu¹, natomiast przed 1862 r. Reichowie pozyskali od Aleksandra Kruzenszterna, właściciela dóbr dojlidzkich², w których położona była wieś Skorupy, grunt zlokalizowany między rzeką Białą a traktem do Zabłudowa (dziś ul. Nowowarszawska), na zachód od zabudowy wsi.

Zakład odnotowany został w 1867 r. i już wówczas jego prowadzeniem zajmował się Franciszek Szmidt. Zatrudniał wówczas 34 robotników³. Jego lokalizację potwierdzają późniejsze mapy, które udowadniają, że nieruchomość dziś przy ul. Nowowarszawskiej 32 stanowiła część frontową dużej posesji fabrycznej. W 1869 r. spadkobiercy Albrechta Adolfa – wdowa Scharlotta oraz Maria, Emilia i Maksymilian – odsprzedali zabudowania zakładu Schmidtowi. W sporządzonym w Łodzi akcie kupna-sprzedazy odnotowano, że przedmiotem transakcji były „fabryka sukna, maszyna parowa z połączonymi z nią przyrządami ruch nadającymi z utensyliami, z suszarnią, płuczarnią i należącymi do niej maszynami, z farbiarnią z pięcioma miedzianymi kottami, dwiema półmiedzianymi kadziami z naczyniami oraz suszarnia wełny, dom parterowy mieszkalny, stajnia, wozownia, zabudowania, plac i grunt”⁴. W 1952 r. odnotowano⁵, że wspomniany w dokumencie dom mieszkalny, dziś przy ul. Nowowarszawskiej 32, został zbudowany w 1862 r. Przypuszczalnie data ta musiała być gdzieś odnotowana w budynku, ewentualnie ówcześni mieszkańcy domu znali ją z różnych przekazów. W każdym razie wydaje się, że jest ona prawdziwa – w rezultacie należałoby uznać, że jest to nie tylko jeden z najstarszych zachowanych w mieście drewnianych domów, ale także budynków stanowiących mieszkanie właściciela zakładu fabrycznego.

Schmidt w ciągu kolejnych pięciu lat dokonał spłaty całej sumy wykupu w wysokości ponad 17 tys. rubli, stając się w 1873 r. wyłącznym właścicielem zabudowy, stojącej na gruncie wydzierżawionym od Aleksandra Kruzenszterna na okres 36 lat.

Jednak już w 30 grudnia 1875 r./11 stycznia 1876 r. Schmitz sprzedał nieruchomość wraz z prawem dzierżawnym kupcowi Henrykowi Wilhelmowi Herbstowi, ten zaś niedługo później scedował własność do fabryki na swego brata Gustawa Alberta Herbsta.

Byli oni synami Henryka Wilhelma Herbsta (1803-1876). Rodzina Herbstów wywodziła się z Saksonii. Na teren Królestwa Polskiego sprowadzili się na początku XIX w. trzej bracia: Henryk Wilhelm, Gustaw Edwarda i Chrystian August Herbst.

Gustaw Edward początkowo osiedlił się w Przedborzu, gdzie pracował jako buchalter w tamtejszej fabryce włókienniczej⁶, później zaś przeprowadził się do Radomia i otworzył własne przedsiębiorstwo. W Radomiu na świat przyszedł Edward Herbst, później żonaty z Matyldą Scheibler, córką łódzkiego przemysłowca Karola Scheiblera, u którego Herbst znalazł zatrudnienie, zostając po śmierci teścia w 1881 r. współwłaścicielem przedsiębiorstwa (warto dodać, że siostra Matyldy, Adela, była żoną Adolfa Gustawa Bucholtza z Supraśla)⁷.

Gustaw Edward zmarł w 1848 r., a jego małoletnimi dziećmi zajął się jego brat Chrystian August, prowadzący w Warszawie dom handlowo-spedycyjny ze składem sukna.

Natomiast Henryk Wilhelm Herbst zamieszkał w Łowiczu, gdzie był mistrzem cechu piekarskiego. Później przeprowadził się do Warszawy i zajął się kupiectwem. To właśnie jeden z jego synów, urodzony w 1847 r. Gustaw Albert, Herbst Gustaw Albert odkupił od Szmida fabrykę włókienniczą na terenie wsi Skorupy, wykorzystując budynki wzniesione przez Reichów⁸.

W 1880 r. Gustaw Albert Herbst Gustaw Albert ożenił się w Białymstoku z Natalią Weschke⁹, z którą miał dwójkę dzieci: Emila Henryka (ur. 1881), Helenę Natalię (ur. 1882, zm. 1970), później żonę barona Roberta von Freytag-Loringhoven oraz Wandę Julię (ur. 1884, zm. 1944), później żonę Kamila Gustawa Bernharda Williama Markgrafta. W metrykach chrztów odnotowano, że Gustaw Albert jest „właścicielem fabryki w Skorupach”¹⁰.

Obszar fabryki Reichów-Schmidta-Herstba jest widoczny na mapie z 1886 r. Do głównego, murowanego gmachu produkcyjnego prowadziła od traktu zabłudowskiego prostopadła aleja, po II wojnie przekształcona w obecnie istniejącą ul. Geodetów. Po obu jej stronach oraz od zaplecza, nad rzeką Białą, stały drewniane budynki gospodarcze i mieszkalne, z których do dziś przetrwał jedynie duży, drewniany dom stojący przy ul. Nowowarszawskiej 32. Wspomniana mapa ukazuje także nową zabudowę, rozlokowaną w pobliżu fabryki, wzdłuż drogi do Zabłudowa, której powstanie było zapewne związane z rozwojem zakładu Herbstba. Już bowiem w 1879 r. zatrudnionych było 101 robotników, wytwarzających na 18 warsztatach tkackich sukno wartości 110 tys. rubli rocznie¹¹. Niemal identyczną liczbę pracowników firma Herbstba zatrudniła w 1890 r.¹² Przełom lat 80. i 90. XIX w. przyniósł poważne problemy finansowe. W „Kraju” pisano, że wypłaty dla robotników musiał wstrzymać jeden z pierwszorzędnych przemysłowców tutejszych właściciel renomowanej fabryki w Skorupach pod Białymstokiem p. G.A. Herbst¹³. W kolejnych latach zakład znów prosperował na fali ogólnej poprawy koniunktury. W 1907 r. odnotowano nieco ponad 90 robotników zatrudnionych w fabryce Herbstba¹⁴.

Warto wspomnieć, że Gustaw Albert Herbst zastąpił w Białymstoku i okolicy przede wszystkim jako pionier zagadnienia budowy i funkcjonowania jednostek ochotniczej straży ogniowej, której brak (mimo istnienia słabo wyposażonej jednostki miejskiej straży ogniowej) dotkliwie odczuwano w gęsto zabudowanym mieście z fabrykami narażonymi na częste wypadki pożarów. Jednostka ochotniczej straży pożarnej powstała w 1882 r. Franciszek Gliński w korespondencji do petersburskiego „Kraju” pisał o niej, że *niejednokrotnie mieliśmy sposobność przekonać się o poświęceniu się, energii, zapale, z jakim młodzież ze straży p. Herbstba broni zagrożonych przez ogień mieszkańców Białegostoku*¹⁵. Gdzieś indziej informował, że za przykładem Herbstba poszli inni miejscowi fabrykanci¹⁶. W 1883 r. przebywający w mieście cyrk Szmidla dochód jednego ze swoich przedstawień przeznaczył właśnie na wsparcie oddziałów straży pożarnej ze Skorup. Jednostka brała udział w gaszeniu częstych pożarów także w okolicy Białegostoku, przykładowo w 1884 r. spłonął folwark Sobolewo. W „Kurjerze Warszawskim” donoszono, że *ratunek, pomimo natychmiastowego przybycia dzielnej straży ogniowej p. Herbstba ze Skorup, był niemożliwy*¹⁷. Niewątpliwie inicjatywa Herbstba i jej pozytywne rezultaty wpłynęły w konsekwencji na zorganizowanie w Białymstoku w latach 1897-1898 towarzystwa ochotniczej straży ogniowej, przekształconej w 1919 r. w Białostocką Ochotniczą Straż Ogniową (tzw. BOSO).

Fabryka Herbstba działała niemalże do końca zaboru rosyjskiego. W 1905 r. do domu rodzinnego Herbstów dobudowano nową, parterową część mieszkalną¹⁸. W 1912 r. Gustaw Herbst wydzierżawił ją spółce żydowskich przedsiębiorców Chaimowi Hercowi i Łazarzowi Glikfeldowi¹⁹, przy czym jednocześnie Herc z małżonką pożyczili od Herbstba 6000 rubli pod zastaw swojej nieruchomości przy ul. Kupieckiej (dziś ul. Malmeda) z murowanym piętrowym domem²⁰.

Prawdopodobnie Gustaw Albert Herbst Gustaw Albert Herbst przeżył I wojnę światową pozostając w Skorupach. Zmarł 4 lutego 1923 r. i został pochowany na cmentarzu ewangelickim w Białymstoku przy ul. Wasilkowskiej. Jego nagrobek zachował się do dziś²¹. Po jego śmierci majątek w Skorupach przejął syn Emil Henryk Herbst, który pozostawał jego właścicielem do II wojny światowej. Mieszkał w domu przy ul. Nowowarszawskiej 32, gdzie w latach 20. XX w. odnotowana była także jego siostra Natalia. Jak wspominała Elżbieta Kozłowska-Świątkowska, Emil *słynął jako doskonały gospodarz i dobrodziej. Wielu z „miejscowych” korzystało z bezwrotnych pożyczek na remonty domów, leczenie, udzielał on także zapomóg na kształcenie dzieci, którym udostępniał swój bogaty zbiór literatury polskiej. Znana była postawa Herbstów podczas pożaru wsi (pierwsza dekada XX wieku), kiedy otworzył „garkuchnię”, z której mogli korzystać poszkodowani, wielu ulokowano w szpitalu św. Łazarza; Emil Herbst zabezpieczył też paszę dla ocalałego inwentarza*²². Można domyślać się, że to ledwie fragment tego, jak silnie w lokalną społeczność zaangażowany był Gustaw Albert, a następnie Emil Herbst.

W okresie międzywojennym fabryka w Skorupach była dzierżawiona różnym przedsiębiorcom, głównie Hercowi i Glikfeldowi. W tym czasie Emil prowadził kilka intratnych przedsięwzięć, nie tylko związanych z włókiennictwem. W 1919 r. razem z Ryszardem Braunek oraz Waldemarem i Arturem Hasbachami założył przedsiębiorstwo pod firmą „«Unitas» Emil Herbst i spółka” z siedzibą przy ul. Warszawskiej 38 (w domu rodziny Braunek), którego podstawowym przedmiotem działalności był „wyrób manufaktury na maszynach i w fabrykach należących do osób trzecich”. Działo ono w tym składzie do 1926 r.²³ Wkrótce samodzielnie uruchomił kolejną firmę pod nazwą „Emil Herbst” z siedzibą przy ul. Kolejowej 12, gdzie prowadził komisową sprzedaż towarów chemicznych Towarzystwa Zakładów Chemicznych „Strem” S.A. w Warszawie²⁴. Księgi adresowe wymieniają ponadto Emila Herbstą jako właściciela sklepu z barwnikami przy ul. Warszawskiej 32²⁵.

Emil Herbst zmarł około 1945 r. Nie ożenił się, toteż po jego śmierci zabrakło spadkobierców, którzy mogliby zatroszczyć się o nieruchomość przy ul. Nowowarszawskiej oraz fabrykę, zniszczoną w czasie wojny. Majątek jako mienie opuszczone zostało przejęte pod tymczasowy zarząd państwowy, a następnie trafił do zasobów miejskich i był zarządzany przez Miejski Zarząd Budynków Mieszkaniowych. W latach 50. XX w. oba domy przy ul. Nowowarszawskiej 32 i 32/1 były w całości przeznaczone na mieszkania, w których żyło kilka rodzin²⁶.

¹ A. Werwicki, *Białostocki okręg przemysłu włókienniczego do 1945 roku. Czynniki rozwoju i zagadnienia lokalizacyjne*, Warszawa 1957, s. 20.

² APB, Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, sygn. 130, k. 299-300; tamże, sygn. 131, k. 82-92.

³ A. Werwicki, *Białostocki okręg...*, s. 116.

⁴ Dokumenty notarialne aktów kupna-sprzedaży znajdują się dziś w rękach prywatnych.

⁵ APB, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Białymstoku, sygn. 4446, k. 4.

⁶ Przedborski słownik biograficzny. Ludzie, czasy, wydarzenia... (<http://psbprzedborz.pl/2014/11/herbst-gustaw-edward/>) [dostęp: 26.06.2016].

⁷ A. Rynkowska, Herbst Edward August Maurycy (1844-1921), w: *Polski słownik biograficzny*, t. IX, Wrocław 1961, s. 438.

⁸ Szerzej o białostockich powiązaniach Herbstów: W. Wróbel, *Kilińskiego. Historia jednej ulicy*, Białystok 2016, 42-46.

⁹ APB, Akta stanu cywilnego gminy ewangelicko-augsburskiej w Białymstoku, sygn. 19, nr 16 (1880 r.).

¹⁰ APB, Akta stanu cywilnego gminy ewangelicko-augsburskiej w Białymstoku, sygn. 5, nr 20 (1881 r.); tamże, nr 94 (1882 r.); tamże, nr 150 (1884 r.).

¹¹ A. Werwicki, *Białostocki okręg...*, s. 122.

¹² Tamże, s. 128.

¹³ „Kraj” 1891, nr 44 (01/13.11), s. 14.

¹⁴ A. Werwicki, *Białostocki okręg...*, s. 137.

¹⁵ „Kraj” 1883, nr 10 (06/18.03), s. 8.

¹⁶ „Głos” 11.10.1882, nr 227, s. 4.

¹⁷ „Kurjer Warszawski” 1884 (04/16.10), nr 287a, s. 3.

¹⁸ APB, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Białymstoku, sygn. 4447, k. 4.

¹⁹ APB, Akta notariusza B. Urbanowicza w Białymstoku, sygn. 9, nr 4306.

²⁰ APB, Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, sygn. 117, k. 350-352.

²¹ B. Tomecka, J. Szczygieł-Rogowska, *Cmentarz ewangelicki w Białymstoku przy ulicy Wasilkowskiej*, Białystok 2008, s. 43

²² E. Kozłowska-Swiątkowska, J. Maroszek, *Hasbachowie. Z rodzinnego sztabucha*, Białystok 2011, s. 26.

²³ *Obwieszczenie*, „Dziennik Białostocki” 08.04.1922, nr 81, s. 4; *Obwieszczenie*, „Dziennik Białostocki” 25.08.1926, nr 237, s. 4. *Spis Abonentów sieci telefonicznych Państwowych i Koncesjonowanych w Polsce (z wyjątkiem m. st. Warszawy) na 1939 r.*

²⁴ *Obwieszczenie*, „Dziennik Białostocki” 19.05.1928, nr 138, s. 4.

²⁵ *Księga Adresowa Polski (wraz z w. m. Gdańskiem) dla handlu, rzemiosł i rolnictwa 1928*, Warszawa 1928, s. 106, 112; *Księga adresowa Polski (wraz z w. m. Gdańskiem) dla handlu, rzemiosł i rolnictwa 1930*, Warszawa 1930, s. 90, 95; *Spis abonentów sieci telefonicznych państwowych i koncesjonowanych w Polsce (z wyjątkiem m. st. Warszawy) na rok 1932/1933*, Warszawa 1932, s. 42; *Spis abonentów sieci telefonicznych państwowych i koncesjonowanych w Polsce (z wyjątkiem m. st. Warszawy) 1934*, Warszawa 1934, s. 51; *Spis abonentów sieci telefonicznych państwowych i koncesjonowanych w Polsce (z wyjątkiem m. st. Warszawy) na 1936 r.*, Warszawa 1936, s. 669; *Księga adresowa Polski: przemysłu, handlu, finansów, szkolnictwa i wolnych zawodów. Rok 1937*, Warszawa [1937], s. 1090, 1100; *Spis Abonentów sieci telefonicznych Państwowych i Koncesjonowanych w Polsce (z wyjątkiem m. st. Warszawy) na 1938 r.*, Warszawa 1938, s. 786; *Warszawa 1939*, s. 882.

²⁶ APB, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Białymstoku, sygn. 4447; tamże, sygn. 4448.